

коммунизмге өтуді тап күресінен іздеуге тырысты. Оның соңы өлкеде орын алған Ф.И.Голощекиндік «Кіші Қазан» саясатының 1931-1932 жылдарындағы аштығына алып келіп, миллиондаған қазақ жұртшылығының аштыққа ұшырап, қырылуына әкеліп соқса, одан әрі 1937-1938 жылғы қолдан ұйымдастырлығын «қызыл террор» немесе жаппай саяси қуғын-сүргінге ұласты. Ол осы ұлт мүддесі үшін арпалысқан зиялылар қауымының себепсіз өмірден озуларына ықпал етті...

А.Байтұрсынов бастаған барлық қазақ зиялыларының мақсат-мүддесі қазақ елінің тәуелсіздігі мен жаһандық үрдістен қалмай, алға жылжу ниеті болды және осы жолда құрбан болды.

Десек те, тарих өзінің шынайы беттерін айқындап, ұзақ уақыт бойы армандаған халықтың азаттық таңын да туғызып, тұғыры биік, ұлт зиялылары аңсаған қазақ мемлекеттілігінің қайта жандануына негіз қалады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в.- Алма-Ата.1960, - с.103.
2. Асфендияров С. История Казахстана.-Алматы: Санат, 1998. - 171с.
3. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз- кайсакских Орд и степей. ч.II.СПб., 1832. - с.235.
4. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв./Сборник документов и материалов/ Алма-Ата 1961, - с.253.
5. Казахстан в начале века: методология, историография, источниковедение // Под редакцией М.К. Козыбаева. – Алматы, 1994. - Вып.2. – 120 с.
6. Тынышбаев М. История казахского народа. - Алма-Ата, 1993. - 224 с.
7. [Қойгелдиев М.](#) [Ұлттық саяси](#) элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX-ғғ.). Зерттеулер. - Алматы: "Жалын баспасы" ЖШС, 2004. - 400 б
8. Нұрпейіс К. Бас ред. Б. Аяған.-Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 2007.-376 бет.
9. Байтұрсынұлы А. Ақжол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
10. «Қазақ» газеті / Бас редактор Ә.Нысанбаев. -Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. -560 бет.

ӘОЖ 929

<https://doi.org/10.53355/f4983-3191-8123-g>

САЯСИ ҚАЙРАТКЕР - АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

Абдилданова А.К., тарих магистрі

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: albina2021tarikh@mail.ru

Алаш қозғалысының көсемі, ұлттық ғылымның негізін салушы, ақын, аудармашы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының атқарған қызметі жайлы.

Тірек сөздер: Алаш, пария, халық, демократия.

О деятельности Ахмета Байтурсынова-лидера движения Алаш, основателя национальной науки, поэта, переводчика, общественного деятеля.

Ключевые слова: Алаш, пария, народ, демократия.

About the activities of Akhmet Baitursynov - the leader of the movement "Alash", the founder of Russian science, poet, translator, public figure.

Key words: Alash, pariah, people, democracy.

Қазақ халқының тарихындағы ақтандақ беттердің бірі қуғын-сүргін жылдары, ұрпақтар тағдырын бұзып қана қоймай ғылыми зерттеулердің дамуында үлкен із қалдырды. Репрессия жылдарында Қазақстан территориясына дүние жүзінің түкпір-түкпірінен адамдар жер аударылды бұл 1929-1931 және 1937-1938 жылдар қуғын-сүргіннің екі толқыны еді. Қатыгез қуғын-сүргін толқынынан қазақ халқы да зардап шекті. Бұл кезеңде бүкіл қазақ зиялылары іс жүзінде жойылды. Репрессияға ұшырағандар жетекші ғылым қайраткерлері еді мысалы, тіл мәселесімен айналысқан лингвистер, тарих қайраткерлері, мәдениет, әдебиет, сондай-ақ мұғалімдер, ағарту және саяси қайраткерлер. Осы қуғын-сүргіннің нәтижесінде тіл білімі саласындағы зерттеулер, оқу-әдістемелік құралдар жасау, жылы тіл білімінің дамуы, түркітану саласындағы зерттеулер үзілді. Саяси қуғын-сүргін құрбандарының бірі ұлт қайраткері ерекше атап өтетін тұлға Ахмет Байтұрсынов болды. Ахмет Байтұрсыновтың артынан оның өмірін, шығармашылығын, ойларын, оның есімімен байланысты өшпен мұра қалдырды.

А. Байтұрсынов 1873 ж. Торғай уезінде Тосын болысында дүниеге келген, Арғын руынан оның ішінде Үмбетей. Ахметтің аталары Үмбетайдан шыққан Шошақ. Шошақтың немересі Ахмет. Әкесінің аты Байтұрсын. Ерекше дара туылған талапты бала Ахмет 1882-1884 жылдары әуелі өз үйінде хат танып, артынан жақын жерде жердегі ауыл мектебінен сауат ашты. Оқу жылдарына тоқтала кетсек: 1886-1891 жылдар аралығында Торғайдағы екі сыныптық орысша-қазақша училищеден, 1891-1895 жылдары Орынбордағы мұғалімдік мектепте оқып білімін жетілдірді. Ал 1895 жылдың маусым айынан бастап мұғалім болды. Қарқаралы, Ақтобеде бала оқытады, өмір, тіршілік күресіне белсенді араласып қана қоймай әділет үшін күреседі, ауқатты байларға қарсылық білдіртіп, патшаның отаршылдық саясатын айыптаумен болады. Мұғалімдік қызметімен қатар 1901 жылдан бастап бос уақытында өзін-өзі жетілдіріп қана қоймай әдебиетпен айналысып оқу құралдарын жаза бастады, аударма жасап, фальклор нұсқаларын жинайды. Уақыт өте келе Ахметтің есімін ел тани бастап беделі өсе түсті. /1/ Әдебиеттегі «Қырық мысал», «Маса» еңбектері арқылы елдікке шақырды, жаңа бағытта қоғамға ықпал ету үшін көрнекті туындыларды аударумен айналысып саяси өмірге атсалысты. Қазіргі таңда Ахмет Байтұрсыновтың мұралары туралы ғылыми зерттеулер сан алуан жарық көруде. Оның еңбектерінен тағлым алу, ұлтжанды азаматтың қызметінен жас ұрпаққа өнеге алу маңызды мәселелердің бірі. Ғалымның кез келген мәселеге байланысты айтқан ғылыми пікірлерінің маңызы орасан зор, бағасы өлшеусіз екені сөзсіз. Осы тұста 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін шыққан баспасөзде қазақ жеріндегі саяси, экономикалық, шаруашылық, мәдени жағдайлар жан-жақты дәйектермен баяндалып отырды. Баспасөз беттерінің басты мақсаты сол тұста патша үкіметінің отарлау саясатын күшейте түсу, бұйрық-жарлықтарын халыққа жеткізу еді.

Қоғамдық өмірді баяндап толық жан-жақты мағлұмат беріп отырған басылым Қазақ газеті. Қазақ газетінің 1913-1918 жылдар аралығында 265 нөмірі жарық көрді. Редакторы Ахмет Байтұрсынов. Қазақ газетінде А.Байтұрсыновпен бірге М.Дулатов қазақ әдебиеті, мәдениеті, тарихы, экономикасы, әдет-ғұрпы, заңдары туралы еңбектері жиі-жиі жарияланып тұратын. Публицистің Қазақ газетінде жер туралы, қазақ елінің шет елдермен қарым-қатынасы туралы, басқа соғысқа қатысқан мемлекеттерден, оның қазақ халқына тигізген әсері туралы мақалалары жарыққа шығарып отырды./2/

1917 ж. Ақпан буржуазиялық революциясынан кейін Ахмет Байтұрсыновты қоғамдық-саяси өмірге белсене араласты, әр түрлі аймақтық және облыстық жиындардың белсенді жетекшісі болып қана қоймай айтарлықтай беделге ие болды. Патшалық билік құлатылғаннан кейін А.Байтұрсынов Бүкілресейлік құрылтай жиналысына Торғай облысынан ұлтшыл«Алаш» партиясы тізім бойынша депутат болып сайланды. 1919 жылы наурызда А.Байтұрсынов Кеңес үкіметімен келіссөздер жүргізу ісіне қатысты. Сол жылы көктемде Уақытша халық кеңесінің Алаш Орданың шығыс бөлігінің құрамында болған А.Байтұрсынов Кеңес үкіметіне «Қазақстан аумағындағы Кеңес құруға қатысуға рұқсат берсін талабымен рақымшылық жасау өтінішін білдірді. Бұл өтініші қанағаттандырылды. /3/

1920 жылы 15 сәуірде А.Байтұрсынов «Известия Киргизского края» газетінде саяси ұстанымын дәлелдеген ашық хат жариялап Кеңес өкіметіне деген шырайлы көзқарасы аңдатты. Ахмет Байтұрсынов саяси қызметінің елеулі тұстары сонау 1918-1919 ж.ж. Алаш париясымен байланысты. Алашорда үкіметінің жетекшілерінің бірі әрі оқулықтар жазу жөніндегі Комиссиясының құрамында қызмет етеді. Осы жылы «Революция и киргизы» мақаласы «Жизнь национальностей» атты басылымда жарияланады. 1917 жылы патшаның тақтан құлауын Ахмет Байтұрсынов зор қуанышпен қарсы алып қана қоймай Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен бірге қазаққа бостандықты, теңдікті әперу үшін саяси күрес майданына белсене араласты. 1917 жылы Ақпан революциясының жеңісінен кейінгі революциялық процестердің қарқынды дамуы барысында Әлихан Бөкейхановтың төңірегіне топтасқан қазақ интеллигенциясының өкілдері өздерінің либерал-демократиялық көзқараста ұлттық партия құру жоспары бойынша өз жоспарларын жүзеге асыруға кірісті. Орынбор қаласында 1917 жылы 21-26 шілдеде өткен І-ші жалпықазақтың съезде Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов «Тәуелсіз автономия» құру идеясын ұсынады. І-ші жалпықазақтың съездің қортындасында «Алаш» ұлттық саяси партиясы құрылған болатын. Әлихан Бөкейханов қазақ халқының партия басшысы болып сайланды. Бірақ қоғамда аласапыран ахуал қалыптастырған большевиктердің төңкерісі Ахмет Байтұрсынов және оның серіктерінің қазаққа дербес ұлттық автономия алып береміз деген әрекеттерін тұйыққа тірегенді. Алаш қозғалысы білімсіз қарапайым бұқараның қалың тобырына арқа сүйеген жүгенсіз коммунистік қозғалысқа қарсы тұруы зор еді. Осыны түсінген қана қоймай неде болса халқымен бірге болуды ойлаған Ахмет Б. 1919 ж. наурыз айында Кеңестер өкіметі жағына өтті, алғашқы өлкеде құрылған Революциялық комитет құрамына енді. Ахметтей ірі тарихи тұлғаның беделі сол кезде уақытша болса да большевиктерге де қажет еді. Ол екі жылдай Республика халық ағарту комиссары қызметін атқарып, қазақты ағарту ісіне, осы саланы аяғынан тұрғызуға қыруар еңбек сіңіреді. Жалпы сол кезеңде қазақ халқының қоғамдық ой-санасының дамуындағы барлық саяси қозғалыстар толығымен А.Байтұрсыновтың есімімен байланысты десек болады. Ол бейбіт ұлттық либерализмнен бастап Қазан революциясын және Кеңес өкіметін тануға дейінгі саяси даму кезеңдерінен толығымен өтті. 1919 жылғы жаз бен күзде Ахмет Байтұрсыновтың ықпалымен Қазревком мәжілістерінде Алашорданың батыс бөлігімен байланыс жасау және оның басшыларымен келіссөздер жүргізу үшін арнаулы өкілдер жіберу отыру мәселелері талқыланып отырды. Ахмет Байтұрсыновтың Қазревкомның және оның төрағасы қызметін көп жағдайларда өзі атқарған Алашорданың батыс бөлімінің түгелдей Кеңестер жағына шығуын қамтамасыз етпесе де, оның Кеңестер өкіметіне бейтарап жағдайда болуын жүзеге асыру ниетінен туындап отырған еді. Ал негізінен Алашорданың батыс бөлімін ақтардың одақтасы болудан кеңес өкіметі жағына шығару елдегі батыс аймақтарда азамат соғысын тезірек аяқтаудың алғы шарттары еді. Нақтылай келсек Ахмет және оның серіктерінің Кеңес өкіметі жағына кездейсоқ өтпеді. Бұны біз «Жизнь национальностей» журналында 1919 жылы 3 тамызда жазған «Революция және қазақтар» атты мақаласында байқай аламыз: «Егер де бұрын бір топ адамдар патша чиновниктері атынан қырғыздарды (қазақтарды) жауапсыздықпен қамап, әр түрлі зорлық-зомбылықтарға жол берген болса, дәл осындай қылықты шет аймақтарда большевик-коммунистер деген атты жамылған осындай және басқадай адамдар тобы болғанын байқатты. Патша өкіметі кезінде, бұрын мұндай жағдаймен ымыраға келмеген мен және менің пікірлестерім, енді тағы да осындай істер Советтің Ресейде түгелдей орын алуда деп ойлап ымыраға келмей кеңес өкіметін мойындауғы қарсы болдық. Бірақ монархиялық билік бағытындағы Колчактың пайда болуы осы және басқа билік туралы ойлауға мәжбүр етті. Сонда біз қырғыз халқының ежелгі арманы оңшыл ма әлде солшыл ма әйтеуір, жүзеге асар болар дегенге көзіміз жеткендіктен жергілікті большевиктердің іс-әрекеті біздерге ұнамды көріне қоймаса да кеңес өкіметі жағына шыққанды жөн көрдік» дегенді. Ахмет Байтұрсынов және басқа қазақ зиялылары шын мәнінде кеңестік билікті амалсыз мойындады. Бірақ Ахмет Б. ешқашанда қазақ халқының рөлін көтеру және қазақ елін ұлтық тұрғыдан

дербес ету идеясынан бас тартқан емес. 1920 жылы 17 мамырда В.Лениннің атына Ахмет Байтұрсынов хат жолдап, «... Ресейде коммунистер көп, бірақ нағыз идеялық коммунистер өте аз, оның үстіне олар шет аймақтарда аз немесе мүлде жоқ», қазақ жеріндегі билікті қазақтан шыққан комунистерге беруді талап етті. Осы жылдың 12 шілдесінде Ахмет Байтұрсынов Т. Рысқұлов, Н.Ходжаев, З.Валидов, Ә.Ермеков, Х.Юмагулов сынды көрнекті тұлғаларымен бірге Ленинге хат жолдап панисламизмге қарсы күреске шақырған ұранымен өздерінің келіспейтінін ашық білдіреді./4/

1920-1922 ж.ж. Өлкелік Халық Комиссариаты жанындағы Академиялық Орталықтың төрағасы қызметін атқарып Халық ағарту комиссиариаты жанынан құрылған Академиялық орталықтың тұңғыш төрағасы ретінде Қазақ елінің ғылымын академиялық жолмен басқаруды ұйымдастырудың негізін қалайды.

1922-1925 ж.ж. Қазақ Халық ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми әдеби комиссиясының төрағасы болып, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті төрағасы қызметінде, 1925-1928 ж.ж. Қазақ елінің екінші астанасы болған Қызылорда қаласында тұрып әрі ұлт жұмысының көшбасында жүрді. 1928 жылдың қыркүйек айында Алматыдағы Қазақ мемлекеттік университетіне профессор лауазымымен қызметке кіреді. Осы жылдың 4 қарашасында «Еңбекші қазақ» газеті «Қазақ университетінің ашылуы» атты құттықтау сөзінде «Емле туралы» мақаласын жариялайды. Бұл жерде 1929 жылдың маусымына дейін қызмет атқарады. 1931 жылы РСФСР қылмысты істер кодексінің 58-бабының ең ауыр тармағы бойынша ату жазасына кесіледі, бірақ үкім қайта қаралып, 10 жылға бас бостандығынан айырылсын деп екінші рет жер аударылады. 1931-1933 ж.ж. Беломор-Каналда айдауда болады және Ресейдің Кривошеин ауданына қарасты Жуково елді мекеніне тұруға рұқсат алып әйелімен 1 жылға жуық тұрады. Жерлестері болса «Сарыарқа самалы» басылымында «Жауға түскен жан сөзі», «Қарқаралы қаласына», «Жұртыма» өлеңдерін жария етеді. 1934 жылы «Қызыл крест» қоғамының араласуымен түрмеден босатылып шығып Алматыға келеді. «Қазақ тілі грамматикасының тарихы» атты ғылыми еңбек жазуды осы жылы бастайды. 1934 жылы 16-желтоқсанда Орталық мұражайға кеңесшілік жұмысқа тұрады, мұнда 1936 жылдың 21-қыркүйегіне дейін жұмыс істейді. 1936ж. суретші В.Н.Хлудовтың қазақ тұрмысы қатысты туындыларына «Заключение по картинам художника Хлудова» сараптама пікір жазады. И.Сталиннің 1925 жылғы 29 мамырдағы «Ақ жол» газеті туралы хаты Ахмет Байтұрсыновты және оның серіктерін «ұлтшылдар» және «шоқаевшылдар» ретінде қуғындауға теориялық негіз қалып Қазақстандағы қуғын-сүргінді жергілікті басшы Ф.Голощекин тарапынан жандандыра түсті. Архангельскіде, Томскіде 1929-1934 ж.ж. айдауды болған Ахмет Байтұрсынов 1937 жылы қуғын-сүргіннің жаңа толқынына ілігіп жазықсыз атылып кетті./5/

Ахмет Байтұрсынов әдебиет зерттеуші ғалым, ақын,түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері, демократиялық бағыттағы қазақ зиялылығының көш бастаушыларының бірі, Алаш париясы мен Алаш автономиясын құруда басты рөл атқарған ағартушылардың бірі. Қазақ халқының өзге елдермен қатар болуы үшін қоғамдық қызметін азаматтық борышы ретінде санап, еренбей еңбек еткен. Саанала ғұмырын қазақ халқының дамуына арнаған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әбдібекова Ұ.Т. /Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының жаршысы: Сәуір 2008 ж. № 2 (10), -70 б.
2. Шындалиева М.Б. Алаш зиялылары және Қазақ газеті.
3. Жеребцов И.Л., Рожкин Е.Н. Очерки истории становления гуманитарной науки в Коми. Сыктывкар: ИЯЛИ Коми НЦ УрО РАН, 2006. 136 б.
4. Журтбай Т. Боль моя, гордость моя – Алаш! Астана: Аударма, 2016. 33 б.
5. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. Алматы: «Атамұра», 2002. - 101 б.